

תשובה בעניין מועד ההקפות בשמחת תורה

שאלתו של הרב משה טוטנאוואר: נהוג היום אצל האשכנזים בארץ וגם אצל המתפללים על פי נוסח "ספרד", שבשחרית של שמחת תורה עורכים הקפות, קוראים בתורה ובהפטרה, ואחר כך אומרים יזכור, תפילת גשם ותפילת מוסף. נוהג זה מקשה על הציבור מבחינה נפשית ורגשית - קודם מגיעים למצב רוח מרומם ולשיא השמחה ומיד לאחר מכן מזכירים נשמות ומתפללים לגשם, שני נושאים רציניים הדורשים כובד ראש. כתוצאה מכך האווירה ביזכור ובתפילת גשם היא בדרך כלל אווירה של שחוק וקלות ראש ובהרבה קהילות אף שופכים מים על החזן בשעת אמירת תפילת הגשם. האם מותר לשנות את סדר התפילות בשמחת תורה כדי להימנע מבעיות אלה?

תשובה: הבעיה שעליה הצבעת היא באמת בעיה כאובה ונפוצה בארץ ישראל. היא נובעת כמובן מהעובדה ששניים מן הטקסים האלה - סיום התורה ויזכור - נולדו והתפתחו בגולה, שם יזכור ותפילת הגשם נאמרו ביום הראשון של שמיני עצרת ואילו סיום התורה התרחש ביום טוב שני של גלויות המכונה שמחת תורה. רק כשמנהגים אלה חזרו לארץ ישראל ונתמזגו ביום אחד וכשההקפות נתוספו לתפילה במאה השש עשרה (ראה להלן) נוצרה ההתנגשות הפסיכולוגית שעליה הצבעת. ואמנם אינך הראשון שהצביע על בעיה זאת. היא תוארה בצורה נוגעת ללב בקטע שנתפרסם לפני כעשרים שנה (אריה אביבי בתוך מעינות, כרך ב': סוכות, ירושלים, 1966, עמ' 168). בר-יוסף הנזכר בקטע היה ניצול שואה:

"חג הסוכות עבר. והואיל ואין ספיקא דיומא בארץ ישראל נוהג, חלו שני החגים שמיני עצרת ושמחת תורה ביום אחד. בליל שמחת תורה האווירה בבית הכנסת חגיגית כנהוג, הקפות וריקודים וגם בר-יוסף משתזר במעגל לכבוד התורה..."

'זמן תפילת שחרית מחר בבוקר בשעה שמונה' - מכריז הגבאי כשהוא משתדל לשוות להכרזתו צורה חגיגית. 'יש להקדים את זמן התפילה' - נשמעה קריאת ביניים - כי אומרים 'יזכור'. בר-יוסף בשמעו 'יזכור' נהפך מיד לאיש אחר ואווירת מתים אפפתו.

שמחת תורה. סדר ההקפות החל. מצב הרוח בבית הכנסת מרומם וחגיגי. הכל רוקדים ושמחים וגם בר-יוסף שמח בשמחת התורה. סדר קריאת התורה החל. חתן תורה וחתן בראשית - הכל כנהוג, ופתאום 'יזכור' נשמע קול דופק על השולחן. השמחה הופסקה בתוקף שינוי האווירה, אם כי נראו פה ושם סימני "התמרדות" נגד

קבלת עול מלכות הדמעות עליהם. המחויבים עמדו לתפילת 'יזכר' בסביבת ה'עמוד', ובמערב בית הכנסת עמדו אחרים ושתו ל'חיים'. חיים ומוות נפגשו, התחרות בין דמעה לשירה. רגע וגברה יד האבל, ורגע וגברה יד השמחה. מעזרת הנשים נשמעו קולות בכי 'רציניים', אשר השכיחו לרגע או הטו הצדה את שמחת החג. אך האחד והיחידי היה בר-יוסף שהתפשט מחגיגותו והתעטף שחורים. יצא מעולם השמחה ונכנס למחיצתן של הנשמות הקדושות שריחפו לנגד עיניו. הוא עמד עטוף בטליתו וקרא אחת לאחת; נשמת אמי שנהרגה על קידוש השם; נשמת אחי הבכור, עם משפחתו; ועוד הפעם אחי; ושוב אחי הצעיר. אגלי הדמעה התגלגלו על פניו. והנה באמצע הטכס הטראגי הזה הקורע לבבות, נשמעו קולות מצהילים וחבורת רוקדים ושרים התקרבה כשבזרועותיהם חבוקים ספרי תורה. מתפללי בית הכנסת הסמוך נענו לפני שהוזמנו ובאו להשתתף בשמחת התורה 'ברב עם הדרת מלך'. הם הבקיעו להם דרך ובאו אל הקודש פנימה. הריקודים והשירים מלאי התלהבות הלהיבו את קהל מארחיהם מתפללי בית כנסת זה, וקול המון חוגג... תפילת 'יזכר' העגומה נתבטלה בגלל הרוקדים 'ואין העם מכירים לקול תרועת השמחה לקול בכי העם כי העם מריעים תרועה גדולה והקול נשמע עד למרחוק'. מעגל המרקדים התרחב ובכיית 'יזכר' הוחרשה, בבחינת 'מעבירים את המת מלפני הכלה'. והנה יד נגעה בבר-יוסף ומשכה בטליתו לבוא ולהצטרף למעגל השמחים בשמחת התורה. בר-יוסף לא הרגיש כמעט ביד המטלטלת אותו, רחוק היה מעולם המרקדים, כאבל בין חתנים חתני התורה, הוא היה שרוי במחיצת בני משפחתו, אלה שנהרגו על קידוש השם. עוד לבו בוכה מרה, והשורה, שורת הנהרגים, הנשחטים והנטבחים על קידוש השם ארוכה היא ומעוררת בלהות זועה וזכרונות מחרידים".

אם כן הנוהג הנידון גורם לעתים קרובות צער ויגון לאלה האומרים תפילת יזכור. יתר על כן, הנוהג הנ"ל אף מעורר בעיה הלכתית. לפי המשנה במסכת ברכות (ה':א' ומשם ברמב"ם ה' תפילה ד':ט"ז ובשלחן ערוך אורח חיים צ"ג:ב') "אין עומדין להתפלל [את העמידה] אלא מתוך כובד ראש". אין ספק שבקהילות מסויימות מתפללים תפילת מוסף בשמחת תורה בקלות ראש בגלל העליזות והשמחה של החג.

אפשר להעלות על הדעת שלשה פתרונות אפשריים להתנגשות הזאת בין שמחת תורה מחד לבין יזכור וגשם מאידך :

- א. להעביר את קריאת התורה יחד עם ההקפות לסוף התפילה לאחר תפילת מוסף.
- ב. להעביר את יזכור וגשם לסוף התפילה לאחר תפילת מוסף.
- ג. להעביר את ההקפות בלבד לסוף התפילה לאחר תפילת מוסף.

ועתה נבדוק את האפשרויות האלה אחת אחת :

א. מבחינה הלכתית יתכן שניתן לקרוא בתורה גם אחרי תפילת מוסף. אין שום מקור תלמודי הקובע שחייבים לקרוא בתורה דוקא בין שחרית למוסף. בירושלמי מגילה (ד' א' דף ע"ה ע"א = מסכת סופרים י' א' מהד' היגער עמ' 208-209) נאמר : "משה הקניא להם לישראל שיהו קורין בתורה בשבתות ובימים טובים ובראשי חדשים ובחולו של מועד שנאמר 'וידבר משה את מועדי ה' אל בני ישראל'. " אולם לא נאמר מתי ביום חייבים לקרוא. גם יוספוס מזכיר את תקנת משה רבינו מבלי להזכיר את מועד הקריאה ביום (נגד אפיון ב' :י"ז, מהד' שמחוני עמ' ע"ג-ע"ד והשוה מעשי השליחים ט"ו :כ"א). מאידך, לפי המכילתא (פרשת בשלח, מסכתא דויסע, פרשה א', מהד' הורוביץ-רבין עמ' 154) : "ולכך התקינו להם הנביאים והזקנים שיהיו קורין בתורה בשבת בשני ובחמישי וכו'".¹

הרמב"ם כדרכו בקודש משלב את דברי הירושלמי עם הסוגיא הידועה בבבא קמא פ"ב ע"א (הלי' תפילה י"ב : א') : "משה רבינו תיקן להם לישראל שיהו קורין בתורה ברבים בשבת ובשני ובחמישי בשחרית כדי שלא יהו שלשה ימים בלא שמיעת תורה, ועזרא תיקן שיהו קורין כן במנחה בכל שבת משום יושבי קרנות". לכאורה הוא מחייב קריאת התורה בשחרית ברם הכסף משנה מעיר שהמילה "בשחרית" מופיעה רק "בקצת ספרי רבינו" וממילא היא רק באה להדגיש את ההבדל בין תקנת עזרא במנחה בשבת לבין תקנת משה. ובאמת על פי סברא יש לשער שזמן קריאת התורה בשבת וחגים כל היום הוא כי שנינו במשנה מגילה ב' :ו' "זה הכלל : דבר שמצותו ביום כשר כל היום וכו'".

ואמנם ר' יחזקאל לנדאו, רבה של פראג במאה הי"ח, התיר לקרוא את הפרשה כולה במנחה של שבת בשעת הדחק. כפי שהוא כותב בפירושו לשו"ע או"ח (דגול מרבבה לסימן קל"ה סעיף ב'): "ואם ביטלו שבת שחרית הקריאה ובמנחה כבר מצאו מנוחה אם יש פנאי לקרות כל הסדרה ויקראו שבעה גברי כי כל יום השבת הוא זמן הקריאה."² על סמך הרמב"ם ור' יחזקאל לנדאו בעל משנה ברורה פוסק (או"ח שם, ס"ק א') שזמן הקריאה בשני ובחמישי הוא שחרית "ואף דבדיעבד כל היום זמנה מכל מקום לכתחילה מצוה להקדים".

גם ר' דוד צבי הופמן שחי בגרמניה במאה התשע עשרה סבר שזמן קריאת התורה בשבת כל היום. בשו"ת מלמד להועיל (לאו"ח, סימן נ"א, עמ' 64) הוא פסק שנערים שהצטרפו ללכת לגימנסיה בשבת בבוקר יכולים להתאסף אחה"צ ולקרוא בתורה ולהתפלל מוסף במנין. לבסוף, אף ר' שלום מרדכי שבדרון שחי בגליציה במאה הי"ט הסכים לשיטה זאת. הוא נשאל (שו"ת מהרש"ם, חלק א', סימן קנ"ח) אם בשעת הדחק מותר לקרוא בתורה ולברך קודם עלות השחר. הוא פסק שמותר והסביר בין השאר שקריאה בספר תורה אין זמנה קבוע ביום והסתייע במשנה הנ"ל מסכת מגילה.

אם כן אפשר לכאורה להעביר את קריאת התורה יחד עם ההקפות לסוף התפילה. ברם, דומה שזהו פתרון קיצוני מדי לבעייתנו. ראשית כל, פוסקים אלה התירו את הדבר בשעת הדחק ואי אפשר להגדיר את הבעיה שלנו כשעת הדחק. שנית, אף אם אין מקור מפורש המחייב קריאת התורה בשחרית יש להניח שזה היה המנהג לפחות מתקופת המשנה ואילך על פי הכלל הידוע "זריזין מקדימין למצוות" (ספרא לתזריע פרק א', ה' ג', נ"ח ע"ג; פסחים ד' ע"א וש"נ). חז"ל כנראה החליטו שיש לקרוא בתורה בשחרית בהקדם האפשרי לאחר קריאת שמע שזמנה עד שלש שעות (משנה ברכות א' ב') ולאחר העמידה שזמנה עד ארבע שעות ביום (שם, ד' א'). על כן ראוי לחפש פתרון יותר פשוט שלא יעמוד בניגוד למנהג בן אלפי שנים.

ב. אין ספק שמבחינה הלכתית מותר להעביר את יזכור וגשם לסוף התפילה עד לאחר תפילת מוסף למרות כל המחקרים שנכתבו על "הזכרת נשמות" הסתום עדיין מרובה על המפורש.³ מכל מקום, תפילת יזכור בשלש רגלים נרמזת

לראשונה באיטליה במאה השלש עשרה (שבלי הלקט השם, סימן רל"ט, עמ' קי"א ותניא רבתי, מהד' ווארשא, תרל"ג, סימן נ"ד, עמ' 115) ונזכרת במפורש לראשונה אצל המהרי"ל באשכנז במאה החמש עשרה (ספר מהרי"ל מהד' ירושלים, תשל"ח, הלי' סוכה דף נ"ד ע"ב) ואצל הלבוש בפולין במאה השש עשרה (ר' מרדכי יפה, לבוש החור, הלי' פסח סימן ת"צ סעיף ט' והלי' לולב סימן תרס"ח סעיף ב'). יזכור בשלש רגלים אינו נזכר בשלחן ערוך ואף לא אצל הרבה אחרונים. (הוא כן נזכר בקשר ליום הכפורים - ראה אורח חיים תרכ"א:ו' ברמ"א). עד היום יזכור בשלש רגלים אינו נהוג אצל יהודי מערב אירופה ותפילת יזכור בכללותה אינה קיימת אצל יוצאי ספרד ועדות המזרח. אם כן, אין סיבה הלכתית שלא להעביר את יזכור לסוף התפילה כדי לתת לקהל הזדמנות להירגע מהעליזות של שמחת תורה ולומר יזכור ותפילת מוסף עם כובד הראש הדרוש. ואמנם יש מנהג כזה במספר לא מבוטל של קהילות בארה"ב הן ביום כיפור והן בשלש רגלים (אבל מטעמים אחרים).

באשר לפיוטים המכונים "תפילת גשם", אף להם אין שום מעמד רשמי בהלכה. הפיוטים המקוריים נכתבו בתור "שבעתות", דהיינו פיוטים המפוזרים לאורך הברכות בתפילת מוסף. האשכנזים אומרים חלק של השבעתא "אף ברי" של ר' אלעזר הקליר ואילו עדות המזרח והתימנים אומרים את שבעתא "שפעת רביבים" שנכתבה בחלקה ע"י ר' שלמה אבן גבירול.⁴ האשכנזים בחו"ל עדיין נוהגים לומר חלק מהפיוט "אף ברי" במקומו המקורי. ברם רוב העדות בארץ היום כבר לא אומרות את השבעתות האלה במקומן המקורי בתוך העמידה כי אם לפני אשרי או לפני חצי קדיש של מוסף כדי שהפיוט ישמש הכרזה על הזכרת גשמים. זהו בהתאם לדרישת הירושלמי והטור שהש"ץ חייב להכריז על הזכרת גשמים לפני תפילת מוסף. (ראה טור וש"ע או"ח סימן קי"ד ונושאי כליהם לדיון והסבר של ההכרזה. למנהג היום בארץ ראה כף החיים לאו"ח שם, סעיף י"ד; הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, ספר ארץ ישראל, ירושלים תשט"ו, עמ' י"ט, סעיף ו' ור' חיים דוד הלוי, מקור חיים השלם, חלק ד', עמ' 315). ברם, יש מנהג שלישי לומר תפילת גשם אחרי תפילת מוסף. מנהג זה מובא על ידי ר' אליהו גיג בספר זה השלחן (חלק שני, אלג'יר, תרמ"ט, עמ' ע"ז) המתאר את מנהגי היהודים באלג'יר: "נהגו ביום א' [של] שמיני עצרת לומר תיקון הגשם אחר מוסף... וקודם מוסף הש"ץ מכריז משיב הרוח ומוריד הגשם וכן עושים בתיקון הטל ביום א' של פסח". ברם בהערה

ג' המחבר מוסיף שבאלג'יר גופה שלשת המנהגים היו קיימים - גשם אחרי מוסף, באמצע מוסף, ולפני מוסף!

אם כן מבחינה הלכתית גרידא בוודאי מותר להעביר את יזכור וגשם לסוף התפילה כדי למנוע את ההתנגשות בין העליזות של שמחת תורה לבין תפילות רציניות אלה. ברם אין ספק שפתרון זה יעורר התנגדות מצד הקהל. מצד אחד מנהגים אלה אינם נפוצים וידועים ומצד שני קשה להצדיק אמירת תפילת גשם בסוף מוסף אחרי שכבר הוסיפו "משיב הרוח ומוריד הגשם" לעמידה! לבסוף, אין זה פתרון מעשי כי עד סוף התפילה הרבה מהקהל עוזבים או עייפים או שיכורים במקצת ותפילת יזכור וגשם עדיין לא יזכו לכבוד הראש הראוי.

ג. ולכן הפתרון הפשוט ביותר הוא להתפלל את התפילה כולה כסדרה פרט לשינוי אחד - להעביר את ההקפות בלבד לסוף התפילה. פתרון זה עדיף על הפתרונות האחרים מהרבה בחינות: מנהג ההקפות הוא המנהג הצעיר ביותר מכל הטקסים שנידונו כאן (ובמקומות מסויימים הוא לא נתקבל כלל), מנהג זה של הקפות בסוף התפילה עתיק בהרבה מהמנהג האשכנזי להקיף בשחרית לפני קריאת התורה, ונהג זה נפוץ מאד בקרב עדות המזרח ובא"י. פרטים אלה מוכחים מספרו המקיף של אברהם יערי, תולדות חג שמחת תורה (ירושלים, תשכ"ד, עמ' 276-287) ונחזור על הדברים בקיצור כאן.

מנהג שבע ההקפות נוסד בצפת בסוף המאה השש עשרה ע"י האר"י הקדוש והמנהג המקורי היה להקיף ביום שמחת תורה ובמוצאי שמחת תורה בלבד (לפי ר' חיים ויטל, שער הכוונות, ירושלים, תרל"ג, דף ק"ד = יערי עמ' 267-266). כעבור מאתיים שנה אנו שומעים על ההקפות בשחרית מפי החיד"א שהיה לו חלק חשוב בהתפשטות מנהג ההקפות באירופה. בספרו לדוד אמת (ליוורנו, תקמ"ו, בסוף הספר, סימן כ"ו, סעיף ו') שהוא קיצור של ספר אמת ליעקב של ר' יעקב אלגזי הוא מדווח על שני מנהגים שונים בשחרית:

"המנהג בח"ל בערי טורקיא"ה להקיפן אחר גמר כל התפילה
[=אחרי מוסף]. בעה"ק ירושלים נהגו להקיף הס"ת בעת שמחזירין
הס"ת להיכל קודם מוסף ומנהג נכון הוא..."

החיד"א מוסיף שגם הרב שלום שרעבי היה מקיף קודם מוסף מאידך בתימן היה מנהג שלישי עד ימינו אנו. הרב יוסף קאפח ומשה צדוק מוסרים (הליכות תימן, ירושלים, 1982, עמ' 34; יהודי תימן: תולדותיהם ואורחות חייהם, ת"א, 1967, עמ' 201) שהתימנים נוהגים להקיף בין קריאת התורה למפטיר. היום בא"י שני המנהגים הראשונים נהוגים אצל הספרדים ועדות המזרח. ר' חיים דוד הלוי מעדיף להקיף אחרי תפילת מוסף (מקור חיים השלם, חלק ד', עמ' 315) ולוח המנהגים של היכל שלמה לשנת תשמ"ז מוסר את שני המנהגים הראשונים (במנהגי הספרדים, עמ' 108). לבסוף, שמעתי מעמיתי בוועד ההלכה שיש מנהג נפוץ בירושלים לסיים את התפילה בבית הכנסת וללכת לכותל כדי לערוך שם הקפות.

אם כן, קיימים ארבעה מנהגים שונים לגבי מועד ההקפות בשחרית - לפני קריאת התורה (האשכנזים), בין קריאת התורה למפטיר (התימנים), בשעת החזרת התורה להיכל (מנהג ירושלים ור' שלום שרעבי וחלק מעדות המזרח היום), ובסוף התפילה (מנהג תורכיה ומנהג חלק מעדות המזרח היום) - והמנהג האחרון הוא אחד מהקדומים.

יתר על כן, החיד"א בעצמו מוסר עדות מעניינת על שינוי בזמן ההקפות בירושלים, שם בדרך כלל הקיפו לפני מוסף:

"בשנה אחת היו חולים הרבה מן הקהל ולא עצרו כח להתעכב עד שיקיפו הס"ת והיו רוצים שיתפללו מוסף קודם כדי שיזכו החולים להתפלל מוסף עם הצבור ואח"כ יקיפו הס"ת הבריאים. הדין עמהם ואין לחוש בשביל פעם אחת לשנות ההקפות מעת לעת לזכות את הרבים שהיו חולים שיזכו להתפלל מוסף עם הקהל."

ברם זה רק לשיטתו שיש "רזין עליאין" בזמני ההקפות. אולם לשיטתנו אין זמן אחד מקורי או נכון להקפות, ואם יש צורך מוסרי והלכתי להעביר את ההקפות למועד אחר בבוקר הדבר מוצדק. יתירה מזאת, יערי הוכיח (בעמ' 259-261) שכל המנהג של שבע הקפות בשמחת תורה הועבר מהושענא רבה וכידוע אף בהושענא רבה יש שני מנהגים נפוצים - להקיף בסוף תפילת שחרית או להקיף בסוף תפילת

מוסף. אם כן, גם בשמחת תורה שני המנהגים לגיטימיים לגמרי והבעיה שלנו מצדיקה את העברת ההקפות לסוף התפילה.

סיכמו של דבר, כדי לפתור את הבעיה שהעלת, מותר להעביר את ההקפות לסוף התפילה כמנהג תורכיה וכמנהג חלק מעדות המזרח היום. זהו הפתרון היחיד המתקבל על הדעת מבחינה הלכתית ומעשית גם יחד. על ידי שינוי מקומן של ההקפות תוכלו לשמח בשמחת תורה ובעת ובעונה אחת לא לפגוע ברגשות של אלה האומרים יזכור, לא להפוך את תפילת גשם לחוכא ואיטלולא, ולהתפלל מוסף בכבוד ראש. מאידך, בקהילות שבהן הבעיה הנידונה אינה קיימת אין צורך לשנות את המנהג האשכנזי המקובל. אולם בין כך ובין כך יש להתחשב ברגשות של הזולת ולומר יזכור בכבוד ראש וע"י כך לקיים את מצוות "ואהבת לרעך כמוך".

דוד גולינקין
בהסכמת כל חברי הוועד

הערות

1. על תקנה זאת ראה משה אריה בלאך, שערי תורת התקנות, חלק א', וינה-פרמישלא, תרל"ט, עמ' 6-9; חנוך אלבק, מבוא למשנה, ירושלים, תשי"ט, עמ' 30-31; ויצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב, תשל"ב, עמ' 118-120.
2. לפסק הפוך בנושא זה ראה החיד"א, שו"ת חיים שאל, ליורנו, תקנ"ב, סימן ע"א, סעיף ה'.
3. ראה, I. Levi, "La Commemoration Des Ames Dans Le Judaisme", *REJ*, vol. 29, (1894) pp. 43-60. י.ד. אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, ניו יורק, 1917, עמ' 96 - 97;
הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד, כל בו על אבילות, חלק א', ניו יורק, תש"ז,
עמ' 401-404; הרב מ. מ. כשר, תורה שלמה, חלק ט"ז, ניו יורק, תשי"ד,
עמ'
heodor Gaster, *The Holy and the Profane*, New York, 1955, ; 257-259
; T pp. 182-195
אנציקלופדיה תלמודית; כרך ח', ירושלים, תשי"ז, טור תר"ג-תר"ט;
הרב
יחיאל מיכל טוקצינסקי, גשר החיים, חלק א', ירושלים, תש"ך,
עמ'
S. Freehof, "Hazkarath Neshamot, *HUCA*, vol. 36 (1965) " ; pp. 179-189
דניאל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, כרך ב', יום כפור, ירושלים,
תש"ל,
עמ' כ"ה-כ"ו; ישראל תא-שמע, תרביץ נ"ג (תשמ"ד), עמ' 561, הערה 9.

על השבעות לגשם באשכנז ראה עזרא פליישר, שירת הקודש
העברית בימי הביניים, ירושלים, 1975, עמ' 196-198; עזרא פליישר,
"לקדמוניות פיוטי הטל

(והגשם)", קבץ על יד, ספר חי' (י"ח), ירושלים, תשל"ו, עמ' 93-139;
דניאל

גולדשמידט ויונה פרנקל, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה,
ירושלים,

תשמ"א, עמ' ל"ז-ל"ח והטקסטים בעמ' 402-433. על השבעות לגשם
בספרד

ראה ישראל דווידזון, אוצר השירה והפיוט, כרך ג', ניו יורק, 1930, עמ'
507,

מס' 2107 ולטקסט ראה תכלאל עץ חיים, חלק ב', ירושלים, תרנ"ד, דף
פ"ב

ע"א - פ"ג ע"ב.